

Rehabilitacijo je vodila partija

»Sedaj imamo velike težave, ker »dachauci« zahtevajo obnovo procesa, česar si mi ne moremo dovoliti, ker bi sicer izpadli krvavi stalinisti.«

(Vida Tomšič, 1969)

12. 10. 1988 je bila 22. seja CK ZKS. Četrta točka dnevnega reda se je nanašala na poročilo o »izvajanju sklepov 10. kongresa ZK Slovenije glede odprave krivic, storjenih obsojencem na dachauskih procesih«. Sklepi 22. seje naj bi do kraja politično in moralno rehabilitirali obsojene, hkrati pa tudi odpravili »eno največjih hipotek, ki obremenjuje naše komunistično gibanje«. Toda štiri desetletja po dogodku, ki je zahteval svoje, se je izkazalo, da takšno dejanje, namreč politična rehabilitacija, še vedno lahko izzveni zgolj kot epilog pretekli »zmoti«, da stopa zgolj v razmerje s svojim vzrokom, ki je stvar preteklosti, ne more pa postati učbeniški zgled za zlorabe prava v ideološke namene, za kršenje temeljnih človekovih pravic v korist trenutnih političnih razpoloženj in hotenj. Zato sklep 22. seje (mimo neposrednega pomena za same še živeče obsojene) lahko razumemo kot sklepni akord, lahko pa tudi kot anahronizem v času, ko se ponovno ali že »od nekdaj« srečujemo z vsemi že znanimi predpogoji za »zmotne in nepopravljive procese«.

Ne tem mestu skušamo podati nek shematični kronološki pregled poteka rehabilitacije od prvih let po izpustitvi iz zapora pa vse do danes, ko naj bi bilo to poglavje zgodovine »komunističnega gibanja« zaključeno. Kot stvar te zgodovine ali kot vseskozi živ zgled.

Po izpustitvi

Leta 1951 so se iz zapora vrnilo Roman Vidmar (3 leta), Viljem Brezar (3 leta), Vilko Divjak (4 leta) in Jože Marčan (3 leta). Jože Marčan je bil obsojen kot »funkcionar sovražnikovega terorističnega aparata«, ki je »ovajal sointernirance oz. dajal agentska poročila Gestapu«.

V obrazložitvi sodbe med drugim piše: »Nadalje govore za obtoženčevu krivdo... še posamezni indici oz. dejstvo, da je bil obt. Marčan od svojega zajetja po Nemcih, ki je bilo izvršeno v ne docela pojasnenih okoliščinah pa prav do svojega odhoda iz taborišča stalno opravljaj taka dela oz. je bil na takih položajih kot so jih imeli samo privilegirani oz. zaupniki Gestapa... Tako je že v Ljubljani prišel v bolniško sobo, čeprav mu ni manjkalo ničesar drugega, kot da se mu je gnojil prst na desni roki. Kot tak »bolnik« se je v Dachau pripeljal v taborišče s kamionom... Pri tem je značilno, da so bili

vsi sointerniranci, ki so mu po njegovem zagovoru preskrbeli ta mesta oz. ki so bili skupaj z njim zaposleni, »komunisti«, t. j. člani provokatorske gestapovske organizacije.

Ključno bremenilno pričevanje edine priče je temeljilo na izjavah:

»Mislim, da je bil Marčan agent Gestapa« in »Mislim, da je Marčan vedel, da sem bil jaz agent Gestapa«. Kljub pomanjkanju dokazov je bil po petem poskusu (prvič je bil oproščen) 20. 9. 1949 obsojen.

Takoj po izpustitvi je Jože Marčan poskušal priti v stik z **Lidijo Šentjuro**, organizacijskim sekretarjem CK KPS, in **Borisom Kraigherjem**, ministrom za notranje zadeve, vendar mu to ni uspelo. Zato je leta 1952 poslal CK KPS in javnemu tožilstvu pritožbo, v kateri natančno navaja vse kontradiktornosti, neutemeljenosti in nezadostnosti obsodbe. Okrožno sodišče v Ljubljani je oktobra 1952 ugodilo njegovi prošnji za revizijo procesa in 14. 11. istega leta tudi razveljavilo sodbo. S tem je **Jože Marčan postal prvi rehabilitirani dachauski obsojenec**. Toda čeprav je sodišče ugotovilo, da »obsojenčev zagovor v zvezi z izpovedbami novih prič ter v zvezi z že zaslišanimi pričami odpirajo povsem nove možnosti dokaznih zaključkov«, leto 1952 pač še ni bil čas, ko bi kdorkoli preveril »dokazne zaključke« še drugih procesov in podvomil v legitimnost ostalih sodb.

Da je v tem času Jože Marčan lahko bil le osamljen primer, kaže tudi dogodek iz naslednjega leta, ko je višji oficir UDB-e Tone Debevc po navodilu svojih predpostavljenih opravil analizo procesov proti slovenskim komunistom iz leta 1948-50. V svojem poročilu je neprimerno zaključil, da so bili procesi inscenirani, nedolžni ljudje pa obsojeni na smrt in težke zaporne kazni. Po nekaj mesecih je postal bivši oficir, za nameček pa bil še obsojen kot gestapovski agent.

Blagoslov...

16. junija 1966 je bila na pobudo Josipa Broza v Beogradu seja, na kateri so formirali komisijo, ki naj bi proučila delovanje službe državne varnosti in njenih najvišjih predstavnikov (Ranković, Štefanović, ...). Štirinajst dni kasneje je bilo na brionski seji podano poročilo v 13-ih točkah, ki je med drugim ugotovilo, da se je UDB-a konstituirala kot »instrument tajne represivne kontrole prebivalcev« in kot »regulator boja za oblast«, kot »lastnik nešteti političnih dosjejev državlja-

nov in poklicnih politikov«, ki je v izbiri sredstev afirmirala različne oblike nadzovanja, od »Evdahijeve cevi do sodobnih prisluškovalnih naprav«. **Rezultat poročila je bila množična zamenjava vodstev UDB-e** vse do občinskih ravni in reorganizacija v skladu z »razvitim sistemom samoupravljanja«. Takšen sklep najvišjega partijskega telesa o UDB-i kot »legalizirani uzurpaciji« je pomeni predvsem nevarnost odprtih arhivov po eni strani (o tem priča tudi prečiščena dokumentacija za dachauske procese), hkrati pa tudi potencialni ideološki zagovor, ki se je od tega trenutka dalje že lahko opiral na najdeni zločesti in svoje kompetence izrabljajoči subjekt represije. Drugače rečeno, nastopila je tista politična klima, ki je obljubljala bolj »humane«, »samoupravno-socialistične« obrazce represije, toda pri tem je bilo treba opraviti z negativno dediščino, ki je na takšen projekt metala neželjeno senco.

...in dalje

Meje takšnega početja so določala partijska telesa. Breme vse številnejših pritožb krivično obsojenih na dachauskih procesih je v prvem koraku zahtevalo vsaj ponovno oceno neposrednega povoda za te procese, t. j. vlogo taboriščnih komitejev v Dachau in Buchenwaldu. **Posebna komisija pri CK ZKS je tako aprila 1968 ugotovila, da je bil dokazni postopek na procesih nezadosten, decembra istega leta pa se ZKS na svojem 6. kongresu ogradi od ocen, da bi bili partijski komiteji v teh taboriških gestapovske organizacije.**

Štiri mesece kasneje so preživeli obsojenci in svoji na CK ZKS naslovili peticijo, v kateri je zapisano, da je »danes, po več kot dvajsetih letih že mogoča in potrebna trezna in objektivna presoja takratnih razlogov za nesmiselne, falsificirane in po NKVD-jevskem vzoru organizirane procese...«. Gre za prvo skupinsko zahtevo po rehabilitaciji, ki je sprožila formiranje komisije za razsvetlitev dachauskih procesov pri izvršnem svetu skupščine SR Slovenije. Stane Kavčič je v svojem napolitil tej t. i. Janžekovičevi komisiji (sestavljali so jo predsedujoči Ivo Janžekovič, Francka Strmole, Ivan Ros, Savo Šifer in Rihard Knez) sporočil tudi tole:

Po četrtem plenumu CK ZKJ in obratno z Rankovićem in njegovo politiko je z odlokom CK ZKJ formirana komisija, ki naj bi pregledala zbrane materiale notranjega resorja. Sami veste, za koliko državljanov je bilo tam zbranih podatkov, zato smo se odločili, da se to razčisti in zadrži samo vrednejše stvari, ne pa da se kopičijo vsi mogoči, desetletja zbirani obveščevalni podatki. Ob tem delu pa je prišlo tudi do dachauskih dokumentov. Furlan (sekretar za notranje zadeve SRS) mi je pisal in vprašal, kaj s tem. Dejal sem mu, naj dokumenti ostanejo. V tem času pa je nekdo dal tudi iniciativo, da bi se po teh sodnih spisih tudi malo pobrsrkalo. V sekretariatu za notranje zadeve se je s tem ukvarjalo več ljudi; delo je vodil

Škrab (major UDB-e), ki je tudi sestavil elaborat o celotnem procesu... Ko sem ga prebral, sem ugotovil, da je o tem procesu zapisano nekaj drugega od tistega, kar se je o njem do tedaj mislilo in pisalo.»

Ob tem je Stane Kavčič dejal, da ni mogoče govoriti niti o montiranem procesu niti o političnem obračunavanju v tistem času, prav tako pa ne more postati sporen tudi cilj: boj proti gestapovski agenturi. Četudi je v svojem nagovoru poudaril, da ob tej raziskavi ne gre za začetek obračunavanja in je zato možno govoriti le o »zablodah«, »napačnih predpostavkah«, da ne gre niti za ustvarjanje »političnega kapitala« ali »politične opozicije«, je ob političnem padcu nosil v svojem dosjeju liberalista in tehnokrata tudi ta naglavni greh.

Delo Janžekovičeve komisije je bilo zaključeno aprila naslednjega leta. Njeni rezultati javnosti niso dostopni.

in Predsedstvo RK SZDL sklenili, da raziščeta pogoje za dachauske procese in razmere, ki so dopuščale njihovo realizacijo. To sta storili v skupni izjavi 1977. leta, ki pa je bila z nekim krajšim pojasnilom objavljena šele 1984. leta.

Junaki in sinovi

Pretežni del izjave govori o povojnem obdobju, njegovih preizkušnjah in nevarnostih (»najtežji politični in gospodarski položaj«, »delovanje razrednega sovražnika«, »diverzantske emigrantske skupine«, »sabotaže« itd).

Toda četudi poskuša v tem poročilu z neumenjkljivim ideološkim nagovorom pojasnjevati okoliščine nekemu, ki to že vse ve, obstaja v tej izjavi še naprej nešteto insinujacij, dvomov, sumničenj, predvsem pa nešteto sklicevanj na imaginarno ljudstvo, ki je zahtevalo svoje: »Ob dejstvu, da mnogi niso klonili pred nasiljem in mučenjem, da so raje odšli in smrt kot da bi sprejeli službo okupatorja, da so borci vsak trenutek brez kolebanja postavljali pod vprašaj svoje življenje, so

graditve« in proti tendencioznim prikazom in zlorabam tega obdobja.

Na koncu.

10. kongresu ZKS so Andrej Bohinc, Ivan Ranzinger, obsojena na dachauskih procesih, in Diehl Irena, Košir Marija, Kranjc Elica, Ličen Tatjana in Stepišnik Lepoldina, žene nekaterih, ki so bili v teh procesih obsojeni na smrt in so bile kazni izvršene ali pa so umrli med prestajanjem zaporne kazni, poslali nekateri predloge in zahteve za rešitev še nakaterih spornih vprašanj. Komisija za prošnje in pritožbe je tedaj v svojem poročilu zapisala, da je bila na podlagi skupne izjave obeh predsedstev iz 1984. leta že ustanovljena raziskovalna skupina, ki »bo imela na razpolago vse arhivsko in drugo gradivo in zagotovljene možnosti, da bo samostojno in z vsa znanstveno in etično odgovornostjo raziskala procese in razmere, v katerih so potekali«. Predlagala je še, naj se ustanovi posebna komisija nosilcev Partizanske spomenice 1941 in ugotovi upravičenost

Vladimir Krivic: tožilec na enem izmed procesov-človek, ki se je najbolj aktivno zavzemal za rehabilitacijo dachaucev.

Lidija Šentjura: tovarišica, ki je nedvomno sodila v sam vrh slovenske povojne politike.

Boris Kraigher: nekdanji notranji minister, ki bi vedel mnogo povedati prav o tem, o čemer so dokumenti izginili ali pa sploh niso nikoli obstajali.

Stane Kavčič: po dostopnih podatkih med najbolj agilnimi politikami rehabilitacije obsojenih in likvidiranih.

FOTODOKUMENTARNA DELA

Pokopani brez grobov

Okrožno sodišče v Ljubljani je 29. 1. 1971 odločilo, da se kazenski postopek proti Andreju Bohincu, Vlastimirju Kopaču, Romanu Vidmarju in Viljemu Brezarju ustavi, sodbe iz 10. 8. 1948 in 8. 9. istega leta pa ovržejo. V obrazložitvi je zapisano, da je **Vrhovno sodišče SRS 27. 9. 1970 sprejelo zahtevo javnega tožilca SRS za obnovo kazenskega postopka**. Toda še preden je prišlo do ponovne preiskave, je javni tožilec umaknil obtožbo javnega tožilstva iz 6. 7. 1948 in s tem je bil postopek ustavljen.

Konec istega leta je Delo objavilo Sporočilo Javnega tožilstva SRS, ki je ovrгло sodbe Mitji Sarku, Alojzu Verišniku, Franču Žumru, Andreju Bohincu, Vlastimirju Kopaču, Romanu Vidmarju, Viljemu Brezarju, Vekoslavju Figarju, Ivanu Rancingerju, Igorju Torkarju in Ludviku Mrzelu (vsi obsojeni od maja 1948 do oktobra 1949). O glavnem dachauskem procesu in trinajstih drugih obsojenih v tem sporočilu ni besed. Pač pa se to dogodi pet let kasneje, ko je v podobnem sporočilu objavljeno, da so tudi vse sodbe iz glavnega dachauskega procesa ovržene. Sporočilo ne govori o datumu in kraju usmrtnice.

»Zavzemajoč se za resnico, pravilno oceno faz socialistične revolucije in zagotavljanje njene kontinuitete« sta Predsedstvo CK ZKS

ljudje – ob nepoznavanju niza zdaj znanih okoliščin – težko razumeli, zakaj so se nekateri komunisti v gestapovskem logorskem aparatu v moralnopolitičnem pogledu tako obnašali.«

Ob tem sporočilo zanemarja, da so bila vsa »dejstva«, ki so »razumljivo vznemirjala ljudi«, produkt prav teh procesov in da je bil njihov zaključek, da so »ti ljudje postopali v nasprotju z načelom revolucionarne borbe, da jih lahko še uporabljajo ali pa jih že uporabljajo kot orodje zahodnih ali informbirojevskih agentur«, šele »uradni zaključek« procesov po letu 1948 in da »ljudski strah« pred tem letom ša ni uspel misliti na »stalinistični propogandni aparat«. Izjava se konča s sklepom, da »kritično vrednotenje naših slabosti izhaja iz naše zvestobe načelom in ciljem revolucije«, da pa »naša družba« nikoli ne bo popustila »nikakršnim zahtevam za rehabilitacijo izdajalcev, sodelavcev okupatorja, belogardizma, domobranstva in Informbiroja...« in tako dalje – kot da bi jih kdo od žrtev vprašal po čem takim.

Dopolnilo k skupni izjavi iz 1948. leta ugotavlja, da javnost o dachauskih procesih do sedaj ni bila dovolj natančno informirana. V njem je tudi zanikano, da bi šlo za stalinistične procese. Obe Predsedstvi se zavzemata za kritično analizo »obdobja povojne

zahtev zanjo; tovariško razsodišče in statutarne komisija pa naj razrešita vprašanje staža v ZK.

Tako se je štirideset let trajajoča pravna in politična rehabilitacija skoraj približala svojemu koncu. Četudi niso znani snovalci dachauskih procesov in ostaja njihova inscenirana enigma z le delnimi zastavki za rešitev (Vladimir Krivic v svojem zapisu O dachauskem procesu tako piše: »V času procesa, mislim, da je bilo že bolj proti koncu, sem nekoč slučajno srečal Kardelja, ki je prišel iz Beograda v Ljubljano in tu nasledoval potek obravnave. Rekel mi je nekako tako: »Zelo si aktiven na procesu!« – in to v takem tonu, da nisem vedel, ali je to pohvala ali kritika.«), je umestnost zahteve po rehabilitaciji vsa ta leta odmerjala vodilna partijska struktura. Tako je v letu 1988 na svoji 22. seji odločila, da sprejme sporočilo glede odprave krivic obsojenim, da potrdi sklep o razveljavitvi izključitve iz ZK in da se žrtvam do konca 1989. leta postavi spominsko obeležje. Nekrolog je pač vselej dejanje živih.

S tem pa je kronika rehabilitacije dachauskih obsojencev bolj ali manj prazna. Do konca tega leta lahko morda pričakujemo le še sklepno zgodovinsko in pravno-politično analizo procesov raziskovalne skupine, ki prav zdaj zaključuje svoje delo.